

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

XURAMAN DAŞDƏMİR qızı KƏRİMOVA

**AZƏRBAYCAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNİN
TƏRTİB PROBLEMLƏRİ**

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Klassik folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Muxtar Kazımoğlu - İmanov**
AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə “ ___ ” _____ 2018-ci il saat “ ___ ”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramzanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Folklor xalq həyatının elə bir sahəsidir ki, orada xalqa aid bütün biliklər tam dolğunluğu ilə öz əksini tapmışdır. Məsələyə bu baxımdan yanaşsaq, folkloru toplayıb nəşr etdirmək elə xalqın özünü öyrənmək deməkdir.

Azərbaycan folklorunun toplanılması və nəşri son dərəcə əhəmiyyətli məsələ olsa da, bu prosesdə zaman-zaman təkmilləşmə getsə də, həllini gözləyən problemlər də az deyil.

Söylənilmiş folklor mətnlərinin tərtibi zamanı qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi, folklor mətnlərinin oxucu üçün anlaşılıq olmasının təmin edilməsi, söyləyicinin dil və üslubunun olduğu kimi saxlanması, toplayıcı və tərtibçinin şərh və qeydlərinin verilməsi, mənası aydın olmayan sözlərin lüğətinin hazırlanması, folklor kitablarının vahid prinsiplə tərtib olunması kimi məsələləri Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri hesab etmək olar. Çap olunan folklor mətnlərinin vahid qaydada sistemləşdirilməsi, janrların düzgün müəyyənləşdirilməsi, mətnlərin adlandırılması, sıralanması, vahid texniki işarələrdən istifadə, söyləyicilər və toplayıcıların eyni sistemlə pasportlaşdırılması kimi məsələlərin həlli bu mövzuda dissertasiyanın yazılmasını zəruri edir.

İfa zamanı mətndə mənanı anlatmağa xidmət edən intonasiya, jest, mimika kimi yardımçı vasitələr yazıya köçürülməklə yox olur. İtirilmiş bu effektin nəşrlərdə, qismən də olsa, bərpası və mətnin oxucuya ifa edildiyi tərzdə çatdırılması üçün tərtibçinin üzərinə xeyli işlər düşür.

Dissertasiyada folklor mətnlərinin tərtibi zamanı qarşıya çıxan problemlərdən, onların səbəbi və təzahür formalarından danışılır, həlli yolları göstərilir. Toplanılan nümunələrin dil və üslub, o cümlədən dialekt-şivə xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasının tərtib işini əsas prinsipi olduğuna diqqət çəkilir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Bu problem indiyədək kompleks halında öyrənilməsə də, ayrı-ayrı məsələlərə dair müəyyən işlər görülmüşdür. Rus, türk və digər xalqların araşdırmaçılarının (O.Ş.Gökyay, O.F.Sərtqaya, Çistov K.V., Uspenski B.A., Lord A.B.) folklor mətnlərində söyləyici, toplayıcı və tərtibçi fəaliyyəti ilə bağlı tədqiqatları bu sahədə əsaslı elmi qaynaqlar hesab olunur. Azərbaycan folklorşünaslığında S.Orucovanın “Azərbaycan folkloru materiallarının XIX əsrdə toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri problemləri (SMOMPК-un materialları əsasında)” adlı filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası və “Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri

(QƏXTMT – SMOMPK materialları əsasında)” monoqrafiyasında, İ.Rüstəmzadənin “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi” (Nəzəri və təcrübi problemlər), A.Xəlilin “M.Kaşqarlının “Türk dillərinin divanında ədəbi mətnlər”, X.Əliyevanın “Məmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti” adlı monoqrafiyalarında bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır.

Ə.Nazim, H.Zeynallı, Y.V.Çəmənzəminli, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, İ.Abbaslı, P.Əfəndiyev, M.Kazımoğlu-İmanov, F.Bayat, R.Qafarlı və başqa alimlərin tədqiqat işlərində bu mövzu ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı Azərbaycan folklor mətnləri, predmeti isə Azərbaycan folklor mətnlərinin tərtib problemləridir. Bununla yanaşı, tədqiqatın metodoloji prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycan folklorunun tərtibinə tarixən yanaşılma təcrübəsinə də müraciət olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd folklor mətnlərinin tərtibi zamanı qarşıya çıxan problemlərin araşdırılması, həlli yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Bununla bağlı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məsələsi qoyulmuşdur:

- müxtəlif cüng və əlyazmaların, nəşr olunmuş folklor mətnlərinin tərtib prinsiplərinin elmi baxımdan araşdırılması;

- söyləyici və toplayıcı tərəfindən mətndə törənən fəsadların aşkarlanması və aradan qaldırılma yollarının müəyyənləşdirilməsi;

- yazı ilə tələffüz qaydalarının uzlaşdırılması;

- regional tələffüzün mətnlərdə əks olunması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

- vulqar sözlərin və s. məsələlərin mətndə verilməsi üsullarının müəyyənləşdirilməsi;

- mənası anlaşılmayan sözlərin lüğətinin tərtib edilməsi;

- əsas mətndən kənar yazıların verilməsi prinsipləri;

- mətnlərin (əlifba sırası, janr, mövzu və ya xronologiyaya görə) sıralanması və digər məsələlərin öyrənilməsi və s.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Azərbaycan folklorunun tərtibi problemləri folklorşünaslığımızda ilk dəfə monoqrafik planda elmi tədqiqata cəlb edilir və aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- Azərbaycan folklorunun tərtib və nəşr tarixi baxımından ilk dəfə geniş və əhatəli araşdırılması;

- söyləyici nöqsanlarının səbəbləri və onların aradan qaldırılması yolları;
- toplayıcının yazıya köçürmə zamanı mətndə törətdiyi naqislik və nöqsanların səbəbləri və onların həlli yolları;
- eyni cür yazılıb, vurğusuna görə fərqli səslənən sözlərin, həmçinin vulqar sözlərin mətndə verilməsi üsulları;
- folklor mətnlərinin sistemləşdirilməsində ədəbi növ və janrların dəqiq təyin edilməsi, doğru və vahid prinsiplə pasportlaşdırılması, eləcə də kodlaşdırma qaydalarının verilməsi;
- nəşrlərdə mətnlərin sıralanması prinsipləri;
- tərtib zamanı bəzi texniki işarələrdən istifadə qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;
- folklor toplularının akademik və kütləvi nəşri prinsiplərinə münasibət məsələləri və s.

Bütün bunlar folklorun tərtibi sahəsində elmi yenilik sayıla bilər.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasları. Azərbaycan folklorşünaslıq elminin yüksək elmi-nəzəri müddəaları, qazandığı nailiyyətlər, klassik ədəbi-mədəni irsə tarixi-obyektivlik baxımından qiymət verilməsi prinsipi tədqiqatın metodoloji əsaslarını təşkil edir. Dünya folklorşünaslığında folklor mətnlərinin tərtib xüsusiyyətlərini araşdıran alimlərin tədqiqatlarından, toplama materialları və onların tərtib və nəşri üzərində aparılan araşdırmalardan, tarixi və tarixi-tipoloji tədqiqat metodundan, habelə müqayisə metodundan istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiya xalqdan toplanmış ədəbi irsin tədqiqi, Azərbaycan folklorunun tərtibi xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə ilk addım olan həmin araşdırma folklorşünaslar, filoloq-tələbələr, müəllimlər üçün maraq kəsb edə bilər. Araşdırmadan doğan nəticələr folklor antologiyalarının, külliyyatlarının, ayrı-ayrı folklor janrları toplanmış kitabların tərtibi zamanı bir mənbə, nümunə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqatdan folklor kitablarının tərtibi zamanı, Azərbaycanın ali məktəblərinin filologiya fakültələrində folklorla dair xüsusi kursların tədrisi zamanı, folklor ixtisası üzrə keçilən dərslərdə və aparılan elmi-tədqiqat işlərində elmi vəsait kimi istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Tədqiqat Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri müəllifin konfrans və seminarlardakı məruzələrində və müxtəlif elmi məcmuə-

lərdə çap etdirdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Müəllifin dissertasiyaya aid on beş məqaləsi çap olunmuşdur. Dissertant tədqiqatının nəticələri barədə AMEA Folklor İnstitutu “Dədə Qorqud” şöbəsinin nəzəri seminarlarında, həmçinin müxtəlif beynəlxalq və respublika konfranslarında çıxış və məruzələr etmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın ümumi səciyyəsi verilir, mövzunun aktuallığı, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, tədqiqatın elmi yeniliyi, işlənmə dərəcəsi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti əsaslandırılır, eləcə də müdafiəyəyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobasiyasından bəhs edilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri tarixindən”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Azərbaycan folklorunun 1920-ci ilə qədər toplanması və nəşri”** adlanan birinci yarım fəsildə Azərbaycan folklorunun orta əsrlərdən 1920-ci ilə qədər toplanması və tərtibi xüsusiyyətlərindən danışılır. Qeyd olunur ki, yazının əmələ gəlməsindən çox-çox əvvəl yaranmasına baxmayaraq, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nə zamandan yazıya alınması haqqında qəti fikir söyləmək olmur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın müxtəlif arxivlərində qorunan Azərbaycan folkloru materiallarına əsasən düşünmək olar ki, XIX əsrə qədər bu iş pərakəndə və sistemsiz halda həyata keçirilmişdir. Burada, təbii ki, məqsəd bu gün başa düşülən toplama işi olmamışdır. Bu işi o dövrün ziyalıları həyata keçirmişlər. Onlar folklor nümunələrini əlyazmalarda, cümlərdə toplamış, arxivləşdirmişlər. XIX əsrə qədərki əlyazmalarda Azərbaycan folklorunun toplanması və yazıya alınması sahəsində müəyyən işlər görülsə də, elmi-nəzəri araşdırmalara rast gəlinmir. Cümlər, “Oğuznamə”, “Əmsali-türkanə”, Əndəlib Qaracadağının “Şeyrlər məcmuəsi” adlı əlyazması Azərbaycan folklorunun bu dövrə aid qiymətli mənbələridir.

“Oğuznamə” XV-XVI əsrlərdə üzü köçürülən əlyazmadır. Təxminən 2000 atalar sözü və məsəldən ibarətdir. Əlyazma Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin kitabxanasında (əlyazmalar şöbəsi: inv. 121/58) mühafizə olunur. Əsər ilk dəfə 1987-ci ildə nəşr olunmuşdur. Tərtibçi S.Əlizadə mətnləri nəşrə hazırlayarkən atalar sözü və məsəllərin tarixi imlasına toxunmamış, ərəb əlifbasına uyğun sırasını saxlamışdır. Lakin o, kitabda

“Oğuznamə”də işlənmiş əksər mətnləri müxtəlif cəhətlərdən izah edən elmi qeyd və şərhlər vermişdir.

XVIII əsrə aid arxiv materialları içərisində Azərbaycan Abasqulu Marağainin “Əmsali-türkanə” (türk atalar sözləri) əlyazması qiymətli mənbələrdən biridir. Bu 31 səhifəlik əlyazma AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda B-6425 şifrəsi altında saxlanılır.

Kitabdakı nümunələr ərəb əlifbası ilə yazılmış və əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Sonda atalar sözlərinin mətnlərində işlənmiş arxaik və ərəb-fars sözlərinin lüğəti verilmişdir. “Əmsali-türkanə”də toplanmış nümunələrdə öz dövrünün xalq dili və tələffüz əlamətləri, nitqin təbiiliyi diqqət çəkir: *Ata buğda ilən dolduran damı, oğul samanıylan doldurmaz*¹.

XIX əsr isə Azərbaycan folklorşünaslığının tarixində xüsusi siması ilə görünən bir dövrdür. Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı, Qafqazda Tiflisin mədəni mərkəz rolunu oynaması, Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar şöbəsinin açılması və azərbaycanlı ziyalıların bu mühitlə bağlılığı, maarifçilik hərəkatının güclənməsi və yayılması milli ədəbi-mədəni həyatın inkişafına güclü təkan olmuşdur. Bu inkişaf özünü Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri sahəsində də göstərmişdir. Bu dövrdə “Тифлисские ведомости”, “Кавказ”, “Кавказский вестник”, “Новое обозрение”, “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (СМОМПК) və s. mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi və bunların səhifələrində xalq ədəbiyyatı nümunələrinə geniş yer verilir.

1881-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayan və xalq ədəbiyyatı nümunələrinin ən çox çap olunduğu SMOMPK jurnalının bu sahədə xüsusi rolu olmuşdur. 1881-1915-ci illər arasında 44 cildi Tiflisdə, son iki cildi isə 1926 və 1929-cu illərdə Mahaçqalada buraxılmışdır. Folklorşünas S.Orucovanın SMOMPK toplusu ilə bağlı araşdırmaları həmin dövrdə Azərbaycan folklorunun toplanma, tərtib və nəşri, həmçinin tərcüməsi haqqında geniş və aydın elmi məlumat verir².

Dissertasiyada həmçinin SMOMPK toplusunun müxtəlif saylarında nəşr olunmuş Azərbaycan folklor nümunələrinin tərtib xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində isə artıq folklorun toplanması və nəşri intensivləşmişdir: toplama işi müəyyən proqram üzrə

¹ Əmsali-türkanə (Türk atalar sözləri) / Tərtib edən: Marağai A. Köçürən və tənzim edən: Böyük Rəsul oğlu. – Bakı: Qartal, 1996, s.13

² Orucova S. Azərbaycan folklorunun toplanma, tərcümə və nəşr problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 536 s.

aparılmış, tərtib işində də müəyyən prinsiplər gözlənilmişdir. Əlyazma və cümlərdə saxlanılan, qəzet, jurnal və kitablarda nəşr olunan folklor materiallarından məlum olur ki, toplanan mətnlər fərqli üsullarla tərtib edilmişdir: bəzilərinə qismən tələffüz xüsusiyyətləri gözlənilmiş, bəzilərinə isə dövrünün ədəbi dil xüsusiyyətləri qabarıq nəzərə çarpmışdır.

Bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında mükəmməl elmi əsərlər olmasa da, ayrı-ayrı folklorşünasların söylədiyi elmi mülahizələr əsasında Azərbaycanda folklorşünaslıq elminin yarandığını görmək olur. Bu barədə folklorşünas A.Nəbiyevin Azərbaycan folklorşünaslığının inkişaf yolu haqqındakı fikirləri maraqlıdır: “Milli ağız ədəbiyyatının yaranması, janrlaşma tarixi nə qədər qədimlərə gedib çıxsada, onu öyrənən elmin meydana gəlməsi əsasən iyirminci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Əslində Azərbaycan folklorşünaslığı gecikmiş folklorşünaslıq idi”¹.

“Sovet dövründə folklor mətnləri: toplanma və nəşri təcrübəsi” adlanan ikinci yarım fəslə Azərbaycan folklorşünaslığının sovet dövrü mərhələsini əhatə edir. Bu quruluşun zahirən mütərəqqi görünən prinsipləri əslində ətrafında birləşdirdiyi xalqların tərəqqisinə sədd çəkdi və onları öz mənafeyinə tabe etdi. M.Kazımoğlu-İmanovun söylədiyi fikirlər Sovet hökumətinin bu sahə ilə bağlı məqsəd və məramını aydın şəkildə ifadə edir: “Özünü fəhlə-kəndli dövləti elan edən Sovet hökuməti xalq ədəbiyyatına məqsədyönlü diqqət və qayğıni mədəniyyət sahəsindəki ideoloji işin tərkib hissəsinə çevirir. Azərbaycan türklərinin maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin məhz sovet ideologiyasına uyğun bir şəkildə öyrənilib üzə çıxarılması məqsədlə Rusiyadan Azərbaycana N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov, V.V.Qordlevski, B.B.Bartold, V.M.Sısoyev, A.V.Baqri, İ.N.Aşmarin, A.N.Samoyloviç kimi tanınmış şərqşünaslar gəlir”².

Xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində sovet hakimiyyətinin ilk illərində yaradılmış Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti mühüm işlər görmüşdür. 1923-cü il 2 noyabrda Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti təsis edilmişdir.

Bu dövrdə A.Şaiq və Ş.Əfəndizadənin “Bayatılar və manilər”, V.Xulufunun müxtəlif illərə aid “Koroğlu”, “El aşığı”, “Tapmacalar” kitabları, S.Mümtazın “Sarı Aşıq və bayatıları”, H.Zeynallının “Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri”, “Azərbaycan tapmacaları”, H.Əlizadənin

¹ Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: İki cildə, I c., Bakı: Turan, 2002, s.58

² Kazımoğlu-İmanov M. Folklor həm keçmiş, həm də bu gündür. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.114

“Azərbaycan el ədəbiyyatı”, “Aşıqlar”, “Azərbaycan bayatıları”, “Koroğlu” və bu kimi xeyli folklor kitabları nəşr olunmuşdur. Bu folklorşünaslar həm folklorun toplanması, həm də nəşrə hazırlanması ilə məşğul olmuşlar. Ə.Nazim, Y.V.Çəmənşiminli, H.Zeynallı və digər folklorşünaslar toplama materiallarının tərtibi ilə bağlı elmi məqalələr nəşr etdirmişlər. Lakin folklor mətnlərinin nəşrə hazırlanması ilə bağlı çox dəyərli elmi mülahizələrin olmasına baxmayaraq, onların hazırladıqları hər kitabda folklorun tərtibinə yanaşma prinsipləri fərqli olmuş, əksər hallarda isə elmi prinsiplərə lazımı səviyyədə əməl edilməmişdir.

A.Məmmədovanın AMEA-nın Respublika Əlyazmaları fondunda saxlanılan cümlərdən (XVII-XX əsrlər) nəşrə hazırladığı “Bayatılar”¹ kitabını tərtib prinsipinə görə sovet dövründə folklor mətnlərinə ən düzgün yanaşma nümunəsi hesab etmək olar. Tərtibçi bayatıları əlyazmalarda olduğu kimi nəşrə verməmiş, mətnin qeydə alındığı ilkin formasını saxlamaqla, tərtib zamanı yeri gəldikcə bayatılar üzərində zəruri əməliyyatlar aparmışdır.

Azərbaycan folklorşünaslığında sovet dövrü həm də xalq ədəbiyyatının saxtalaşdırılması ilə yadda qalır. Həmin dövrdə bu iş əsasən iki istiqamətdə getmişdir: birincisi, bəzi müəlliflər uydurma mətnlər yaratmış və onları xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi təqdim etmişlər, ikincisi isə mövcud xalq ədəbiyyatı nümunələrinin mətni üzərində işləyərək dilində, süjetində, ideya istiqamətində dəyişikliklər etmiş, istədikləri formaya salmışlar. Bu dövrdə həmçinin bir çox folklor janrlarının toplanması və nəşri dayandırılmış, fəhlə-kəndli həyatını, əmək qəhrəmanlarını tərənnüm edən nəğmələr üstünlük təşkil etmişdir.

Sovet dövründə Azərbaycanın elm və mədəniyyətinə qarşı yürüdülmə “qırmızı terror” siyasəti folklorlardan da yan keçməmişdir. 30-cu illərdə millətin intellektual potensialının böyük əksəriyyəti, eləcə də folklorşünasların, demək olar ki, hamısı repressiya qurbanı olmuş, “Dədə Qorqud kitabı”na mürtəcə ədəbiyyat damğası vurulmuşdur.

Azərbaycan folklorşünaslığının xeyli inkişaf etməsinə, folklorun tərtibi ilə bağlı müəyyən elmi mülahizələrin mövcud olmasına baxmayaraq, sovet dövründə nəşrlərin hazırlanmasında həmin qaydalar gözlənilən səviyyədə tətbiq olunmamışdır.

“Müstəqillik dövründə folklor mətnlərinin toplanması və nəşri təcrübəsi” adalanan üçüncü yarımfəsildə Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edəndən sonra folklorşünaslığın inkişafından, xalq

¹ Bayatılar / Tərtib edən: Məmmədova A. Bakı: Elm, 1977, 328 s.

ədəbiyyatının toplanması, tərtibi və sistemləşdirilməsindən danışılır. Sovet hökumətinin ruslaşdırma siyasətinə baxmayaraq, xalq öz adət-ənənəsini, ədəbiyyatını, incəsənətini yad gözdən, yad nəfəsdən qoruya bilmiş və yetmiş illik bir əsarətdən ruhu sağlam çıxmışdır. Bir çox milli və dini bayramların dövlətin diqqət və qayğısından kənar qalmasına baxmayaraq, xalq Novruz, Ramazan, Qurban bayramlarını hər zaman qeyd etmiş, toy və yas adətlərinə daim riayət etmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, xalq heç vaxt keçmişinə xəyanət etməmiş və biganə qalmamışdır. Xalq həyatının bütün sahələri öz əksini bütünlüklə folklorlarda tapmışdır. Folklorun isə ən etibarlı saxlanma yeri xalqın yaddaşındadır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan folkloruna münasibət sovet dövründəkindən xeyli fərqlənir. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Folklor Elmi Mərkəzinin, sonradan bu mərkəzin elmi bazası əsasında AMEA Folklor İnstitutunun yaradılması Azərbaycan folklorşünaslığında köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. AMEA Folklor İnstitutunun folklorun toplanması, nəşri və tədqiqi ilə bağlı gördüyü işlər xalq ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində yeni bir mərhələ oldu. Folklor İnstitutunun layihələri əsasında toplanan nümunələr əsasında ərsəyə gələn “Azərbaycan folkloru antologiyası”, “Azərbaycan folkloru külliyyatı”, “Folklor örnəkləri” və “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildlikləri, “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasından olan kitablar müstəqillik dövrü folklorşünaslığının xalqa hesabatı sayıla bilər.

Müstəqillik əldə edildəndən sonra folklorun istər toplanmasına, istərsə də tərtibinə yanaşma prinsipləri sovetqədərki və sovet dövründəkindən fərqlənir. Əvvəlki dövrlərdə tərtib işində pərakəndəlik, folklor mətnlərində daha çox redaktə olunmuş fikirlər, yazılı dil xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə müşahidə edilirdisə, hazırkı dövrdə hələ keçən əsrin əvvəllərindən folklorşünaslar tərəfindən tövsiyə olunan folklorun toplanması və tərtibinə dair elmi mülahizələr ciddi şəkildə tətbiq edilməyə başlandı.

Bu dövrdə nəşrinə başlanmış “Azərbaycan folkloru antologiyası” çoxcildliyi həm mətnlərin seçilməsi, təbii tələffüz, fikrin təbii ifadə tərzii, həm də oxucuya ətraflı məlumat verən qeydlər və izahlar, söyləyicilər haqqında məlumatlar, lüğətlərin verilməsi baxımından 1967-ci ildə Ə.Axundovun tərtib etdiyi ilk “Azərbaycan folkloru antologiyası” ikicildliyi ilə müqayisədə irəliyə doğru atılmış böyük bir addım oldu. Lakin bu cildlərdə də naqisliklər özünü göstərməkdədir. Sovet ideologiyasının təfəkkürdə öz yerini yeniyə verməsi qısa zamanda reallaşmışdır. Kifayət qədər sayı olan bu antologiyalar tərtib xüsusiyyətləri və keyfiyyət fərqləri ilə bir-birindən seçilir.

“Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildliyi söyləyici, toplayıcı və tərtibçi işinin nəticələrinə görə Azərbaycan folklorşünaslığının böyük uğuru sayıla bilər. Bu cildlərin hər birində söyləyici, toplayıcı və tərtibçinin Azərbaycan folkloruna verdiyi dəyər göz qabağındadır. On cilddən ibarət toplusunun hər birində toplayıcı və tərtibçinin mətnə yanaşması xeyli mükəmməldir. Bu fikri topluda nəşr olunmuş mətnlərin mövzu və janr zənginliyinə, dil və üslubuna, regional dil xüsusiyyətlərinin gözlənilməsinə, mətnlərin adlandırılmasında olan problemlərin həllinə, pasport qeydiyyatının aparılmasına, janrların dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, əsas mətndən kənar yazıların – şərh və qeydlərin xüsusi üsullarla təqdim edilməsinə, vulqar sözlərin xüsusi qayda ilə yazılmasına, lüğətlərin hazırlanmasına, nağılların süjet göstəricisinin verilməsinə və digər əlamətlərinə görə söyləmək mümkündür.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan folklorunun tərtib və nəşri sahəsində uğurlu addımlardan biri də AMEA Folklor İnstitutunun qərarı ilə “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasından olan kitabların müvəffəqiyyətlə nəşr olunmasıdır. Uzun illər əlçatmaz olan Azərbaycanın ilk folklor kitablarının transliterasiya edilərək bu rubrika altında silsilə şəklində nəşr edilməsi həm xalqa, həm də folklorşünaslıq elminə əvəzsiz töhvə oldu, Azərbaycan folklorunun dünəni ilə bugününün qovuşmasına yardım etdi: əlifba baxımından nəsilər arasında qırılan əlaqəni bərpa etdi. “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri”ndən olan M.Qəmərlinin “Atalar sözü”, M.A.Abbaszaadənin “Arvad ağısı”, Bəhlul Bəhcətin “Sarı Aşığın bayatıları”, H.Zeynallının “Atalar sözü”, V.Xulufunun “Tapmacalar” kitabı və bir çox başqa kitablar latın qrafikası və müasir yazı qaydaları ilə daha mükəmməl şəkildə nəşr olunmuşdur.

Müstəqillik dövründə folklorun toplanması və tərtibi işi xeyli təkmilləşdi. Keçən əsrin əvvəllərindən folklorun tərtibinə yanaşma haqqında söylənilən mütərəqqi fikirlər, bununla bağlı aparılan elmi araşdırmaların nəticələri, müasir folklorşünaslığın bu sahə ilə bağlı elmi qənaətləri ciddi şəkildə tətbiq edilməyə başlandı.

Dissertasiyanın II fəslində **“Folklor mətnlərinin söyləmə və toplama prosesi ilə bağlı problemləri”** adlanır və iki yarım fəsilədən ibarətdir. **“Söyləyicilik məsələləri: ifa və mətn”** adlanan birinci yarım fəsilədə qeyd olunur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı birbaşa hafizə ilə bağlıdır. Bu ədəbiyyat eşidilənlərin yaddaşda hifz olunan hissəsinin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində minillər boyunca yaşaya bilmişdir. Şifahi təqdim etmə prosesində yadasalma imkanları vaxt baxımından məhduddur. Qarşısında dinləyən

tərəfin olması ona uzun-uzadı fikirləşməyə imkan vermir və bu səbəbdən bir sıra problemlər yaranır.

Hər folklor söyləyicisinin fərdi yadda saxlamaq qabiliyyəti var və bu, heç kəsdə eyni deyil. Odur ki, söylənilən mətnlər də keyfiyyət baxımından fərqlənir. Mükəmməl folklor nümunələri ilə yanaşı, bəzən söyləyici mətnində müxtəlif qüsurlar müşahidə olunur. Söyləyicinin yaddaşındakı sapmalar mətnin dilində, forma və məzmununda xoşa gəlməyən izlər qoyur.

Söyləmə prosesində fərdi nitq xüsusiyyətlərinin olması adi haldır. Fərdiliyin çox və ya az dərəcədə olması söylənilən mətnin şeir və ya nəsr formasında olmasından da asılıdır: hər formanın özünəməxsus tələbləri və problemləri var. Nəzmdə poetizmə xidmət edən sərt qaydalar, nəsrdə isə nitqin sərbəstliyi bu bədii formaların ilk nəzərə çarpan xüsusiyyətləridir. Lakin bu xüsusiyyətlər söyləyicidən-söyləyiciyə bəzən cilalanır, mükəmməlləşir, bəzən də növ və janrın tələbləri pozularaq mətnə problemlər yaradır.

Folklorşünas F.Bayat söyləyici haqqında danışarkən onun xalq hikmətini, fəlsəfəsini, əxlaqını, düşüncə tərzini bilən insan olduğunu, ayrı-ayrı janrların şəkillənişində yaşadığı və ya çıxdığı mühitin, şəxsi keyfiyyətlərinin, psixoloji özəlliklərinin, həyat təcrübəsinin, təhsilinin, cinsinin, sosial mənşəyinin mühüm rol oynadığını söyləyir¹.

Söyləyicinin ifası zamanı mətnə yaranan fəsadların törəmə səbəbləri və forması müxtəlifdir. Bu problemlərin çoxu onun yaddaşı ilə bağlıdır. Həmin problemlər əsasən aşağıda verilənlərdən ibarətdir:

- a) söyləyici sözü unudur və həmin sözün yeri boş qalır;
- b) unuduğu sözü başqası ilə əvəz edir;
- c) mətnin bir hissəsini digər mətnin hissələri ilə dəyişik salır;
- d) mətnin məntiqinə və poetikasına xələl gətirən mətn daxili inversiyalar edir;
- e) yaddaşında müxtəlif mətnlərin sintezi gedir və s.

“Toplayıcılıq məsələləri: dinləmə, qavrama və mətn” adlanan ikinci yarım fəsilə toplayıcının mətnə yanaşmasından bəhs olunur. O, folklor nümunələrini toplayır: söylənilən mətni dinləyir, müxtəlif üsullarla səs yazısını qeydə alır. Əksər hallarda səsin yazıya köçürülməsi (katib) işini də o görür. Bu işi lazımınca yerinə yetirmək üçün ilk növbədə toplayıcının dəqiq eşitmə və düzgün yazma qabiliyyəti olmalı, tələffüz və yazı qaydalarını mükəmməl bilməlidir.

¹ Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.42

“Psixolinqvistlərin təsdiq etdiyinə görə, dildə əsl gözəlliyi onun səslənməsində axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan, yəni səs sisteminin, tələffüz normalarının gözəlliyi baxımından Azərbaycan dili əvəzsiz dillərdən biridir”¹. Növündən, janrından, həcmindən asılı olmayaraq, bütün folklor mətnləri bu gözəlliyi özündə əks etdirir. Çünki folklor dilinin əsasında xalq danışığı dilinin səs sistemi dayanır. Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi təzahür formaları haqqında danışarkən N.Cəfərov folklor dilini xalq danışığı dilinin sinonimi kimi işlədir².

Toplama materialının yazıya köçürülməsi sözlərin səslənən formasının yazıda əks olunmasıdır. Bu, ənənəvi yazı qaydalarından xeyli fərqlənir. Həm də burada bir sözün çox sayda tələffüz variantı ola bilər. Bu çoxvariantlılığa səbəb folklor mətnlərini yazıya alarkən dialekt və şivənin, şifahi nitq əlamətlərinin gözlənilməsidir.

Folklor mətnlərinin yazıya alınması zamanı canlı ifa xüsusiyyətlərinin mətdə əks olunması barədə görkəmli alim T.Hacıyevin fikirləri maraqlıdır. Müəllif yazır: “Dünya praktikası göstərir ki, folklorun dilində şifahi əlamətlər, o cümlədən regional danışığı-tələffüz rəngləri əks olunmalıdır. Məsələn, XIX əsrdən bəri Avropa şərqşünaslarının türk xalqlarından yazıya alıb öz dillərinə tərcümə ilə alman, fransız, ingilis dillərində paralel çap etdirdikləri folklor nümunələrində məhəlli-dialektoloji xüsusiyyətlər bütün mənzərəsi ilə saxlanılır. Eyni iş üsulunu sovet türkoloqlarının müxtəlif türk dillərinə aid mətn çaplarında da görürük”³.

Şifahi ədəbiyyatın yazıya alınmasında əsas prinsip xalq danışığı dilinin tələffüz qaydalarının gözlənilməsidir. Azərbaycan ədəbi dilinin tələffüz və yazı qaydalarında dialekt və şivələrimizlə üst-üstə düşməyən məqamlar folklorun yazıya köçürülməsi zamanı bir sıra çətinliklər yaradır.

Şifahi ifa zamanı söyləyici və dinləyici üz-üzədir. İfaçı mətnin məzmunundan başqa, jest və mimika, səsinin tonu vasitəsilə söylədiyi fikrin tam şəkildə qavranılmasına yardım edir. Oxucu isə yalnız kitabla – yazı ilə üz-üzədir. Artıq burada folklorun canlı ifaya məxsus bir sıra əlamətləri məhdudlaşır: jest, mimika, intonasiya, məntiqi vurğu – bir sözlə, mətnin şifahi ifası zamanı ötürülən bir çox sözsüz informasiyalar burada yox olur. Lakin yazı qaydalarında elə imkanlar var ki, intonasiyanı yazıda,

¹ Əfəndizadə Ə. Dil mədəniyyəti // IV buraxılış, Orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri. Bakı: Elm, 1985, s. 87

² Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, s. 25

³ Hacıyev T. Şəki folklorunun dil özəlliyi haqqında bir-iki söz // Azərbaycan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, s.14

qismən də olsa, ödəyə bilər, oxucunun fikrini lazım olan səmtə istiqamətləndirməyə yardım edə bilər. Cümlənin hüdudlarının müəyyən-ləşdirilməsi, mətnin hissələrə ayrılması – abzasların verilməsi, durğu işarələrindən istifadə qismən bu işi görə bilər. Bu qaydalara düzgün əməl edilməməsi mətnin forma və məzmununda, poetikasında da arzu edilməyən izlər qoyur.

Toplama materiallarını tədqiq edərkən katib işini icra edən diqqət və savad səviyyəsinin mətnin keyfiyyətinə birbaşa təsiri olduğu görünür. Araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olur ki, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya köçürülməsi zamanı baş verən xətalər aşağıdakı səbəblərdən törəyə bilər:

- a) mətni yazıya köçürən şəxs mexaniki səhvə yol verir;
- b) söylənilən mətndə bəzi məqamları düzgün eşitmədiyindən və ya anlamadığından yazıya səhv köçürür;
- c) bəzi tələffüz və yazı qaydalarını bilmədiyindən söz və ya ifadələri səhv yazır;
- d) bəzi sözlərin (xüsusən cinas sözlərin) hüdudlarını dəqiq müəyyən edə bilmir;
- e) regional tələffüz əlamətlərini yazıda düzgün əks etdirməyi bacarmır və yanlışlığa yol verir və s.

Göründüyü kimi, bu səbəblərdən mətnlərdə kifayət qədər nöqsanlar yaranır, mətnin forma və məzmununa xələl gəlir.

Bu problemlər sayca çox, həlli yolları müxtəlif olsa da, onların həllində nəticə etibarilə məqsəd birdir: mətnin dilini, akustik strukturunu, məzmununu, məntiqini qorumaqla nöqsanları aradan qaldırmaq (mətndə görünməsi şərtilə) və keyfiyyətli şəkildə oxucusuna çatdırmaq.

Dissertasiyanın III fəslə **“Folklor mətnlərinin tərtibində linqvo-poetik məsələlər”** adlanır. Bu fəsil iki yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəslin **“Folklor mətnlərinin tərtibində tələffüz və yazı məsələləri”** adlı birinci yarım-fəslində mətnin ahəng və məzmununa xələl gətirən tələffüz və yazı problemləri və onların aradan qaldırılması (akademik nəşrin tələbinə uyğun şəkildə) üsullarından bəhs olunur. Lakin bu problemlərin həlli yolları nəşr olunacaq kitabın xarakterindən – akademik və ya kütləvi nəşrə aid olmasından asılı olaraq dəyişə bilər.

Folklor mətnlərinin tərtibinin əsasında tələffüz və yazı problemlərinin düzgün həlli məsələsi dayanır. Bu problemlərin həlli zamanı mətndə bəzən şəraitə uyğun olaraq qeyri-ənənəvi tələffüz və yazı üsullarından istifadə etmək lazım gəlir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. qafiyə xatirinə sözü yazı qaydası ilə tələffüz etmək və bunu yazıda əks etdirmək;
2. heca sayının tələbi ilə sözdə artıq yazılmış səsi, hecanı və ya sözü ixtisar etmək;
3. heca sayını tənzimləmək üçün sözdə çatmayan səsi, hecanı və ya sözü mətnə əlavə etmək;
4. səs əvəzlənmələrini yazıda düzgün göstərmək;
5. bəzi uzun tələffüz olunan səsi iki hərflə yazmaq;
6. eyni cür yazılıb, vurğusuna görə fərqli səslənən bəzi sözlərdə vurğu işarəsini qoymaq;
7. vulqar sözləri mətnə xüsusi üsullarla vermək;
8. əsas mətnlə mətndənkənar yazıları müəyyən üsullarla fərqləndirmək və s.

Tərtib zamanı yaradılan nizam mətnin oxucu təxəyyülündə tam mənzərəsini yaratmaq üçün yardımçı vasitədir. Burada tam mənzərə deyər-kən mətnin məzmunu, forması, mənası, yerli dil xüsusiyyətləri (dialekt və şivə), coğrafi adlar və bu kimi sözlərə verilən izahlar, əsər haqqında əlavə məlumatlar, müəyyən situasiyaları aydınlaşdıran qeydlər, mənası anlaşılmayan sözlərin lüğətlərinin hazırlanması və s. məsələlər nəzərdə tutulur.

Folklor mətnlərində əlavə izahlara – şərtlərə çox ehtiyac olur. Bir mətnə bir neçə şərh müəllifi ola bilər. Söyləyici, toplayıcı və tərtibçidən hər birinin mətnlə bağlı açıqlaması ola bilər. Bunların hər birini konkret üsullarla verməklə folklor nəşrlərində vahidlik prinsipini gözləmək olar.

“Folklor mətnlərində üslub məsələləri” adlı ikinci yarımfəsildə tərtib ediləcək mətnlərin üslubla bağlı problemlərindən bəhs olunur. Sintaktik səviyyədə obrazlılığın göstəricisi olan, mətnin məntiqini, ritmini, qafiyəsini pozan inversiyalar (xüsusilə nəzm formasında olan əsərlərdə), yersiz təkrarlar, şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmanın pozulması, sırf yazılı nitq əlaməti olan “aşağıda yuxarıda, şəkildə gördüyünüz” kimi ifadələrin söyləyici mətnində verilməsi, durğu işarələrindən düzgün istifadə etməmək mətnin üslubunu korlayır.

Sözlərin böyük və ya kiçik hərflə, bitişik və ya ayrı yazılması tərtib zamanı böyük diqqət tələb edir. Səs yazısını fonografik yazıya köçürərkən deyilişi eyni, yazılışı fərqli olan sözlərin işlənmə yerinə görə bitişik, yoxsa ayrı, böyük və ya kiçik hərflə yazılması (ümumi və xüsusi isimlərin müəyyənləşdirilməsi) düzgün yanaşma tələb edir.

Yazılı mətnə sual intonasiasını oxucuya ilk növbədə sual işarəsi çatdırır. Bu işarə də, nöqtə və nida işarəsi kimi, bitkinlik bildirir. Müxtəlif

intonasiyaları əks etdirən bu üç işarə cümlənin sonunda qoyulur. Nəzmlə olan mətnlərdə durğu işarələrinin işlədilməsində daha çox problem yaranır. Buna səbəb cümlə bitmədən davamının digər misraya keçməsi və ya mürəkkəb cümlənin komponentlərinin eyni misrada olmamasıdır. Amma bu zaman bitkinlik işarəsinin hansı hissədə qoyulması xüsusi diqqət tələb edir. Məsələn:

Mən aşıqəm, baxdı kəm,
Bağbanı kəm, baxdı kəm.
Mən yara neynədim ki?
Yarım mənə baxdı kəm¹.

Bayatıda üçüncü misrada ritorik sualla başlayan fikir dördüncü misrada bitir və cümlənin sonunda sual işarəsi qoymaq lazımdır. Lakin bu nümunədə yazıya köçürən cümlənin üçüncü misrada bitdiyini güman edərək vergül əvəzinə, misranın sonunda sual işarəsi qoymuşdur. Bununla da fikrin davamının – əsas ideya əks olunmuş misranın əvvəlki ilə əlaqəsini süni surətdə qırılmışdır.

Bu cür problemlər mətnin üslubunu korlayır, nitqin təbiiliyini pozur.

Dissertasiyanın IV fəslı **“Folklor mətnlərinin sistemləşdirilməsi”** adlanır. Bu fəslin **“Folklor mətnlərinin kodlaşdırılması”** adlı birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, son dövrə aid folklor nəşrlərində janrlar üzrə verilən mətnlərin mənbəyini göstərmək məqsədilə xüsusi kodlaşdırma sistemindən istifadə olunur. Oxucu bu kodlar vasitəsilə toplayıcı, söyləyici, tərcüməçi (azsayılı xalqların nümayəndələrinin dilindən toplanan nümunələr tərcüməsi ilə birlikdə verilir), mətnin götürüldüyü mənbə (ədəbiyyat), səhifə və s. haqqında dəqiq məlumat əldə edir. Araşdırdığımız toplular içərisində “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından XIII kitabda² verilən nümunələrin mənbəyini göstərmək üçün xüsusi kodlaşdırma sistemindən istifadə edilmişdir.

Akademik nəşrlərdə bu cür kodlaşdırmanın elmi əhəmiyyəti böyükdür. Bu kodlar vasitəsilə bir söyləyiciyə və ya toplayıcıya məxsus mətnləri asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Bu da söyləyici üslubunu müəyyənləşdirməyə, həmçinin toplayıcının mətnə yanaşma prinsipini dəqiq araşdırmağa şərait yaradır.

¹ Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab. İrəvan çuxuru folkloru / Tərtib edənlər: İsmayilov H., Ələkbərli Ə. Bakı: Səda, 2004, s.346

² Azərbaycan folkloru antologiyası, XIII c, Şəki-Zaqatala folkloru / Tərtib edənlər: Abbaslı İ., Əliyev O., Abdullayeva M. Bakı: Səda, 2005

Nağılların süjet göstəricilərinin verilməsi də tərtib işinin bir hissəsidir. Bunu əsasən son illərin folklor kitablarında görmək olur.

Pasportlaşdırma folklor mətnlərinin rəsmi qeydiyyatıdır. Folklor şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olsa da, müəllifi, yaranma tarixi dəqiq olmasa da, pasportlaşdırma artıq onu rəsmiləşdirir, mətn haqqında nisbi də olsa, ünvanlar olur: onu kim, nə vaxt, harada söyləmişdir, nə vaxt, kim tərəfindən yazıya alınmışdır və s. Burada söyləyicilər haqqında oxucuya, xüsusən tədqiqatçı oxucuya lazım olan məlumatlar qeyd olunur. Bu qeydlərin sırasında söyləyici və toplayıcının milli mənsubiyyətinin göstərilməsini vacib hesab edirik. Ümumiyyətlə, milli məsələ incə bir məqamdır. Söyləyici və ya toplayıcının qeyri millətdən olmasının folklor mətninə iki cəhətdən təsiri ola bilər: birincisi, milli, eləcə də dini fərqliliyə görə bir xalqa simpatiya və ya antipatiya, ikincisi isə dil və üslubda fərqlilik baxımından. Birinci cəhətə görə mətnin ideya istiqaməti qərəzli şəkildə istənilən səmtə yönləndirilə bilər. Şopenin topladığı “Koroğlu” dastanı buna bariz nümunədir. İkincisi isə dil və üslub (tələffüz və yazı qaydalarını bilmək) baxımından mətndə doğru olmayan əlamətlər görünə bilər. SMOMPK-da Kalışevin tərtib etdiyi atalar sözlərinin mətnindəki qüsurlar bunu sübut edir. Məsələn:

İnəçinin mayası iqnə inən bizdi;

Kırxında örqənən qörunda (ulu: axratında) çalar¹.

Toplanmış folklor mətnlərinin seçilib mövzu və janra əsasən qruplaşdırılması, yerləşdirilməsi, düzülməsi oxucunun işini xeyli asanlaşdırır. Bəzən mətnlərin düzülmə ardıcılığı ilə bağlı müəyyən çətinliklər yaranır. Bunlar daha çox kiçik janrları mövzuya görə qruplaşdırarkən ortaya çıxan problemlərlə bağlıdır. Həmin problemlərdən biri bu janr nümunələrinin özəl adlarının olmaması, digəri isə mətnin eyni zamanda bir neçə mövzu qrupuna aid ola bilməsidir. Məsələn, bu cür qruplaşdırmada bir atalar sözünü mərdliyə, düzlüyə, eləcə də digər mənəvi keyfiyyətlərə aid başlıq altında vermək mümkündür. Təkrarlara yol verməmək üçün kiçik həcmli janrlara aid mətnlərin əlifba sırası ilə verilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik. Məsələn, atalar sözünün kitabda axtarılıb tapmasının ən asan yolu əlifba sırası ilə düzülməsidir.

Folklor mətnlərinin yaranma və söylənməsində zaman anlayışı nisbi xarakter daşıyır. Amma aşıq yaradıcılığına aid nümunələrdə müəllifin

¹ Пословицы ширванских татар // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XXIV. – Тифлис, 1898. III отдел. – с. 1-211, с. 8; 11

doğum və ölüm tarixinə və ya yaşadığı dövrə əsasən xronoloji ardıcılığa riayət etmək mümkündür. Məsələn, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Növrəs İman, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Hüseyn Saraclı və s. Lakin əlyazmalara gəldikdə vəziyyət başqa cürdür. Hər əlyazma sənədinin qeyd alınma tarixi var, ola bilər ki, sənəddə mətnin yazıya köçürülmə tarixi də qeyd olunsun. Buna görə burada xronologiyadan danışmağa dəyər.

Akademik nəşrlərin hazırlanması zamanı texniki işarələr əsas məqsədə xidmət edən qısa yollar və yardımçı vasitələrdir. İndiyədək bir sıra folklor nəşrlərində, zəif şəkildə də olsa, bu cür elementlərdən istifadə edilmişdir. Müxtəlif nəşrlərdə istifadə olunmuş bu işarələri bir yerə cəmləməklə bütün elmi nəşrlər üçün vahid qayda yaratmaq olar. Əgər bütün nəşrlərdə həmin şərti işarələr eyni məqamda, həm də eyni mənada işlədilsə, bu, nəşrlərdən istifadəni əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırar.

Bu fəslin *“Janrların müəyyənləşdirilməsi”* adlı ikinci yarım fəslində folklor nümunələrinin ədəbi növünü və janrını düzgün təyin etməkdən bəhs olunur. M.Kaşğarının *“Divanü lüğat-it türk”* əsəri bu gün folklor kitablarının, həmçinin folklor mətnlərinin tərtibi üçün layiqli nümunədir. M.Kaşğari folklor mətnlərini toplayaraq yazıya almış, informatoru dəqiq qeyd etmişdir. O, müvafiq dördlük, parça, beyt, söz, sav, hikmət, atalar sözü, əfsanə, rəvayət, hekayə, ovsun, sanama və s. terminləri işlətməmişdir, mətnləri janrına görə qruplaşdırmışdır¹.

Tərtib zamanı folklor materiallarının janrının dəqiq müəyyənləşdirilməsi ciddi bir məsələdir. Əks təqdirdə, bir janra məxsus nümunə aid olmadığı (ola bilər ki, çox bənzədiyi) digər janrın adı altında verilə bilər. Bu da ciddi elmi qüsurdur. Belə bir vəziyyətlə M.Qəmərliyin *“Atalar sözü”* kitabında qarşılaşıyıq. Tərtibçi atalar sözlərinin sırasında alqış, qarğış, cıratma və digər kiçik janrlara aid nümunələr də vermişdir ki, bu da seçim zamanı janr baxımından dəqiqləşdirmə aparılmadığını göstərir. Məsələn:

Allah sağ gözü sol gözə möhtac eyləməsin – alqış;

Xeyirini görmədiyim oğulun vayını eyləyim – qarğış².

Söyləyici bəzən danışdığı mətnin janrını özü elan edir. Nəsr formasında olan mətnləri söyləyərkən o, bəzən nağıl janrının adını çəkir. Dastan söyləyərkən də çox vaxt *“Sizə bir nağıl söyləyim”* deyir. Elə həmin

¹ Xəlil A. M.Kaşğarının *“Türk dillərinin divanı kitabı”*nda ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 2001, s. 49

² Atalar sözü / Tərtib edən: Qəmərli M., transfonoliterasiya və sözlüyün müəllifi Xəlilov R. Bakı: Səda, 2003, s.28; s.36

səbəbdəndir ki, H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar)” kitabında “Şahzadə İbrahim”, “Tahir Mirzənin nağılı”, “Şahzadə Qasımın nağılı”, “Şahzadə Bəhrəmin nağılı”, “Məlik Məhəmmədin nağılı”, “Moğum şahın nağılı”, “Nəcəfin nağılı” adı altında yeddi dastan verilmişdir. Görünür, söyləyici mətnini dastan yox, nağıl janrı kimi təqdim etmiş, tərtibçi bunun fərfinə varmamış, dastanları da nağıl janrının sırasında vermişdir. Ümumiyyətlə, nağıl janrı təhkiyə üsulu ilə söylənilən digər janrlarla bir çox hallarda qarışıq salınır: nağıl və lətifə, nağıl və əfsanə, nağıl və rəvayət, nağıl və qaravəlli və s. Xalq ədəbiyyatında bir-birinə yaxın olan janrların hüdudlarını ayırmaq bəzən çətinlik yaradır. Kiçik janrlarda mətnlər özəl ad daşımır və onların qruplaşdırılmasında yaranan çətinliyin bir səbəbi də mətnlərin adsız olmasıdır. Bunun nəticəsində də bəzən eyni nümunələr fərqli başlıqlar altında verilir. Deməli, adı olmayan mətnlər kitabda aid olduğu janrın adı ilə digərlərindən fərqləndirilə bilər. Ona görə də bu mətnlərin janrlarının dəqiq göstərilməsi çox vacibdir.

Mətnlərin adlandırılması ilə bağlı problemlər də qarşıya çıxır. Söyləyici nağıl, əhvalat, əfsanə, rəvayət və s. söyləyir, lakin təqdim etdiyi mətni adlandırmır. Bu zaman mətni adlandırmaq toplayıcı və ya tərtibçinin üzərinə düşür.

Folklor mətninin tərtibi onun toplanması ilə nəşri arasında bir fəaliyyət proqramıdır. Nümunələrdə dil və üslub, o cümlədən dialekt-şivə xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasını təmin etmək, toplanmış materialı ədəbi növlərə, janrlara, mövzuya görə qruplaşdırmaq, (akademik və ya kütləvi) nəşrin xarakterinə uyğun olaraq mətndəki qüsurları aradan qaldırmaq, aydın olmayan məqamlarda oxucuya yardım üçün mətnə müvafiq izahlar, qeydlər vermək, lüğətlər hazırlamaq, mətnləri sistemləşdirmək, kodlaşdırmaq və s. işlər tərtibçi tərəfindən həyata keçirilir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan folklorunun toplanması və tərtibinə yanaşılma prinsipləri haqqında ümumiləşdirmələr verilir, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin folklorşünaslığın tələbləri səviyyəsində tərtib olunması haqqında gəlinən elmi qənaətlərdən bəhs edilir. Göstərilir ki, XIX əsrə qədər Azərbaycan folklorunun toplanması pərakəndə halda həyata keçirilmişdir. XIX əsr isə bu sahədə xüsusi siması ilə görünən bir dövr olmuş, toplama və nəşr intensiv xarakter almış və bu inkişaf XX əsrin əvvəllərində də davam etmişdir. 1920-ci ildən sovet dövrü başlamış və bu dövr folklorşünaslıq elminin inkişafında tərəqqi və tənəzzülü ilə özündən əvvəlki və sonrakı mərhələlərdən seçilmişdir. Müstəqillik dövrünün başlanması ilə Azərbaycan folkloru yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, folklorşünaslıq elminin inkişafı üçün geniş im-

kanlar yaranmışdır. Bu sahədə elmi araşdırmalarla yanaşı, folklor kitablarının elmi prinsiplərlə tərtib edilməsi üçün xeyli işlər görülməkdədir. Toplanmış materialların dil və üslubunun təhrif edilmədən verilməsi, mətnlərdə yerli-regional əlamətlərin gözlənilməsi və bu zaman ənənəvi yazı qaydalarından qaçılması, qeyd və şərhlərin verilməsi, lüğətlərin tərtibi, vulqar sözlərin və vurğusuna görə müxtəlif tərzdə səsləndirilə bilən sözlərin, əsas mətndən kənar yazıların xüsusi üsullarla verilməsi, mətnin janrının düzgün təyin edilməsi, adlandırılması, kodlaşdırılması, pasportlaşdırılması, sıralanması, qruplaşdırılması, bəzi texniki işarələrdən istifadə və s. folklor mətnlərinin vahid, həmçinin elmi prinsiplərlə tərtib olunmasında əməl edilməli mühüm məsələlərdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Folklor mətnlərinin dili haqqında // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, 2006/II (18), s. 88-93
2. Qardaş türk folklorundan: Kıbrıs türk ata sözləri // Tərtib. “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, 2006 / I, s. 157-173
3. Bayatı mətnlərində söyləyici tərəfindən törədilən fəsadlar // “Dədə Qorqud”, elmi-ədəbi toplu, 2008/III (28), s. 70-78
4. Folklor mətnlərinin yazıya alınması zamanı yol verilən xətalər // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, 2012/II (43), s. 105-111
5. Uşaq folkloru – beşikdən başlayan ədəbiyyat // II Beynəlxalq Türk Xalqları Uşaq Ədəbiyyatı konqresi materialları, 11-13 oktyabr, 2012, s. 33-36
6. Dilimizin mayası – Azərbaycan folkloru // AMEA Dilçilik İnstitutunun Xüsusi Buraxılışı, 2012, s. 100-103
7. Bayatı mətnlərində söyləyici təhrifləri // AMEA Folklor İnstitutu. Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi problemləri mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, Şamaxı şəhəri, 5 iyun 2013, Bakı, 2013, s. 228-236
8. Göycaydan toplanmış folklor nümunələri. Toplama , AMEA Folklor İnstitutu, “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, 2013 / III (48) s. 144-166
9. M. Qəmərlinin “Atalar sözü” kitabının tərtibi problemləri // AMEA Folklor İnstitutu “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, 2014 / I (50), s. 142-152

10. Azərbaycan folklorunda uşaq yaradıcılığı və ifaçılığı // AMEA Folklor İnstitutu “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2015 / IV (57), s. 78-84
11. Uşaq oyunlarının hazırlıq mərhələsi // İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda oyunlar. Beynəlxalq konfrans. Bakı, 2016, s. 133-138
12. XX əsrə qədər Azərbaycan folklorunun toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri haqqında // AMEA Folklor İnstitutu, “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2016 / II (59), s. 109-115
13. Folklor nəşrlərində vulqar sözlərin verilməsi üsulları // Avrasya dərgisi, s. 32-38
14. M.Təhmasibin tərtibçilik fəaliyyəti // AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Folklor İnstitutu, “Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Məmmədhüseyn Təhmasib” mövzusunda Elmi Konfransın materialları. Bakı, 05 oktyabr, 2017, s. 199-210
15. Вульгарные слова в фольклоре и проблема их издания // Казахский национальный педагогический университет имени Абая. Вестник. Серия «Филологические науки» №4 (62), Алматы, 2017, 75-80

The compiling problems of Azerbaijan folklore texts

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, four parts, conclusion and the list of the used literatures.

In the introduction of the dissertation work the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are determined, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work is called "From the collecting and publication history of Azerbaijan folklore". In this part the collecting and approaching principles of Azerbaijan folklore are investigated due to the periods. This part consists of three chapters. The first chapter is called "The collecting and publishing of Azerbaijan folklore till 1920". In the second chapter it is said about "The practice of collecting and publishing of folklore texts during the Soviet period". The third chapter is named "The practice of collecting and publishing of folklore texts during the period of independence".

The second part of the dissertation is called "The problems about telling and collecting processes of folklore texts". This part is divided into two chapters. The first chapter is called "The problems of telling: improvisation and text". In this chapter it is said about the problems created by the teller and their cause and appearance forms. The second chapter is called "The problems of collecting: listening, understanding and text". In this chapter it is said about the cause and appearance forms of the problems created by the teller.

The third part of the dissertation is called "The lingo-poetical problems in the compiling of the folklore texts" and it consists of two chapters. The first chapter is called "The pronunciation and writing problems in compiling of folklore texts" and in this chapter it is said about the problems of pronunciation and writing during the coping out the told text and the ways of solution. In the second chapter called "The style problems in folklore texts" it is said about the problems mangling the style of the texts.

The fourth part of the dissertation is called “Systematizing of folklore texts”. This part consists of two chapters. In the first chapter called “Coding folklore texts” it is said about the registration of the collecting materials, the usage of technical signs during the compiling. The second chapter is called “Defining the genres”. In this chapter it said about the problems appeared during the defining the told text genre.

“Conclusion” is given on the base of the scientific investigations at the end. Here the problems met during the compiling of the folklore texts with the only principle and their methods of solution are shown.

Проблемы составления Азербайджанских фольклорных текстов

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** даётся информация об актуальности темы, объёме, предмете, цели, задачах, научной новизне, теоретических и методологических основах, практической значимости, апробации и структуре исследования.

Первая глава диссертации, которая называется «Из истории собирания и издания Азербайджанского фольклора» и состоит из трех разделов. В этих разделах исследуются такие проблемы, как собирание и издание Азербайджанского фольклора до 20-х годов, практика собирания и издания фольклорных текстов в советский период, практика собирания и издания фольклорных текстов в период независимости.

Вторая глава диссертации называется «Проблемы связанные с процессом сказания и собирания фольклорных текстов». Эта глава состоит из двух разделов. Данная глава посвящена анализу следующих проблем: вопросы сказительства: импровизация и текст и вопросы собирательства: слушание, восприятие и текст.

Третья глава диссертации, которая называется «Лингво-поэтические вопросы в составлении фольклорных текстов» и состоит из двух разделов. В этой главе исследуются такие проблемы как, вопросы произношения и письма фольклорных текстов, вопросы стилистики фольклорных текстов и т.д.

Четвертая глава диссертации называется «Систематизация фольклорных текстов». Эта глава состоит из двух разделов. Данная глава посвящена анализу следующих проблем: кодировка фольклорных текстов, определения жанров и т.д.

В **«Заключении»** диссертации обобщаются основные научные выводы, полученные в ходе исследования и намечаются направления дальнейших исследований по этой теме.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
H.Cavid 115

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА

На правах рукописи

ХУРАМАН ДАШДЕМИР КЫЗЫ КЕРИМОВА

**ПРОБЛЕМЫ СОСТАВЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТОВ**

5719.01 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018
